

11 Geen grap: Tjechov in de literatuurles

Martijn Koek

Een mogelijk dilemma voor een docent die literatuurlessen geeft: je wilt vooral dat je leerlingen lezen en genieten van dat lezen, maar toch ook zeker dat ze erover nadenken, dat ze iets *leren*, over verhalen, over literatuur, over zichzelf of anderen wellicht. Of als didactisch vraagstuk geformuleerd: hoe sluit je aan bij hun beginsituatie en daag je ze tegelijkertijd uit die te verlaten? Hoe maak je het fijn en lastig voor ze? Het werk van Tanja Janssen biedt mogelijke antwoorden voor dit vraagstuk. De hieronder beschreven opdracht, geïnspireerd op haar werk en geschikt bevonden voor de bovenbouw havo/vwo, is een mogelijke invulling van zo'n antwoord.

Vakinhoudelijke uitgangspunten bij deze opdracht zijn:

- Literatuur is *ook* cultuur- en tijdperkoverstijgend: literaire teksten gaan over de mens en diens gevoelens, acties, overwegingen.
- Literaire teksten zijn multi-interpretabel.
- Literaire teksten roepen authentieke reacties op bij lezers: zowel van herkenning als van vervreemding; zowel positieve als negatieve.
- Interpretaties van literaire teksten kunnen meer of minder waarschijnlijk en overtuigend zijn.

Het doel van de opdracht is leerlingen aan het denken te zetten over hoe en waartoe de literaire tekst die ze lezen kan werken, door ze deze vier waarden van literatuur te laten ervaren.

Verantwoording tekstkeuze

Ik heb voor het verhaal *Een grap* van Tjechov gekozen omdat ik het om de volgende redenen geschikt acht voor docenten die zowel bij de beginsituatie van de leerlingen willen aansluiten, als hen willen uitdagen. Allereerst is het verhaal zowel makkelijk te volgen als moeilijk te doorgronden. Makkelijk te volgen omdat de gevoelens die beschreven en aangehaald worden (angst, verwachting, hoop, verdriet, verwarring) gevoelens zijn die, waarschijnlijk, in meer of mindere mate herkenbaar zullen zijn voor de leerlingen. Daarnaast is het plot heel eenvoudig na te vertellen. Moeilijk te doorgronden zijn de motieven van de personages. Het einde is zowel gesloten (duidelijk is hoe het de personages vergaat in het leven) als open (onduidelijk blijft wat hun beweegredenen waren).

Door deze combinatie van eenvoud en moeilijkheid is het verhaal naar mijn idee heel geschikt voor onderwijs dat zich ten doel stelt om leerlingen te laten nadenken: het is niet zo verwarrend dat leerlingen de neiging zouden kunnen krijgen het eenvoudig af te doen als onbegrijpelijk en het bevat tegelijkertijd genoeg open plekken die tot interpretatie uitnodigen. Grote kans dus dat discussies over dit verhaal zich al snel op het niveau van de betekenis zullen afspelen.

Maar waarom een vertaald verhaal, uit een ver verleden? Ik denk dat dit een manier kan zijn om leerlingen te laten ervaren dat acties en gevoelens die zij zelf wellicht kennen niet uniek voor hen, én niet uniek voor deze tijd en plaats zijn, maar horen bij het feit dat wij mensen zijn. Zoals *Een grap* laat zien: de ingewikkeldheid van menselijke gevoelens en acties gold kennelijk ook mensen uit een heel ander land, met een andere cultuur, in een heel andere tijd. Er zijn zoveel grote schrijvers uit andere landen dan Nederland, Engeland, Frankrijk en Duitsland (de traditionele landen waarvan leerlingen in het voortgezet onderwijs de taal leren). Door op zijn minst af en toe verhalen van zulke schrijvers te bespreken in hun lessen, kunnen literatuurdocenten hun leerlingen expliciet laten nadenken over cultuur- en tijdperkoverstijgende aspecten van literatuur.

De opdracht

De opdracht bestaat uit elf stappen, verdeeld over vier fasen: voor, tijdens, na het lezen en een afsluiting. Daarmee is ze waarschijnlijk te lang voor een enkele les. Zij kan echter gemakkelijk over twee lessen verdeeld worden wanneer de fase *Voor het lezen* (vier stappen) in les 1 gedaan wordt (dat hoeft niet een hele les te zijn; 25 minuten is ruim voldoende) en de fasen *Tijdens het lezen*, *Na het lezen* en *Afsluiting* (zeven stappen) in les 2.

Fase 1: voor het lezen

In deze fase gaan leerlingen nadenken over verhalen die zij zelf zouden kunnen bedenken naar aanleiding van enkele summiere plotelementen uit het verhaal dat ze straks gaan lezen. Hierdoor leg je een beginpunt vast: verwachtingen, denkbeelden, overtuigingen die leerlingen nu hebben, waarop ze in de latere fasen kunnen reflecteren.

- 1) Vertel leerlingen dat we straks of de volgende les een verhaal gaan lezen waarin onder andere de volgende elementen voorkomen: Rusland, een jongen, een meisje, een berg met een steile ijsvlakte, een slee, de wind.

- 2) Geef leerlingen de opdracht om in drietallen (eventueel een enkel viertal, maar sta geen grotere groepen toe) zoveel mogelijk manieren te bedenken waarop een verhaal dat die elementen bevat zou kunnen verlopen. Laat ze het verloop van die verhalen in steekwoorden opschrijven (5 minuten).
- 3) Laat elke groep hun favoriete idee vertellen aan de klas (alternatief wanneer de tijd beperkt is: kies een paar groepjes uit, of plaats de ideeën via een digitaal middel op een smartboard zodat alles zichtbaar is en enkele groepjes kunnen toelichten).
- 4) Klassikaal te bespreken vraag: in hoeveel van jullie verhalen speelt liefde een rol? Vraag en bespreek: hoe komt dat, denken jullie? Het gaat in dit klassengesprek niet om goede antwoorden, maar om het genereren van reacties. Wellicht vinden leerlingen verhalen met liefde saai, of juist leuk (en waarom dan?). Vat de bespreking kort samen, bijvoorbeeld via steekwoorden op het bord.

Fase 2: tijdens het lezen

In deze fase leggen leerlingen hun authentieke, primaire reacties op de tekst vast, van herkenning zowel als van vervreemding, zodat die later kunnen dienen als uitgangspunt voor een gesprek met medeleerlingen, die weer hun eigen – overeenkomstige en verschillende – reacties zullen hebben.

- 5) Deel het verhaal *Een grap* uit aan de klas. Kondig aan het verhaal voor te gaan lezen en benadruk dat iedereen geconcentreerd mee moet lezen. Laat leerlingen tijdens het voorlezen een uitroepteken plaatsen bij fragmenten, uitspraken en beschrijvingen die ze bijzonder vinden, of mooi, goed gezegd, die ze zich helemaal kunnen voorstellen, enzovoort. Laat leerlingen een vraagteken plaatsen bij fragmenten, uitspraken en beschrijvingen die ze niet goed begrijpen, vreemd of raar vinden, waar ze afwijzend tegenover staan, enzovoort. Vraagtekens en uitroeptekens liggen dicht bij de primaire reactie, denk ik. In deze fase hoeven leerlingen nog geen tijd te besteden aan het formuleren van een vraag of gedachte. Om leerlingen toch wat meer gelegenheid te geven na te denken over wat ze horen en lezen voor ze eventueel een uitroepteken of vraagteken plaatsen zou u korte pauzes (maximaal één minuut) kunnen houden tijdens het voorlezen. Suggesties voor

die pauzes zijn aangegeven in de tekst, maar u kunt natuurlijk ook uw eigen pauzes aanbrengen, of dit achterwege laten. In het laatste geval stuurt u er wat meer op dat leerlingen hun vraagtekens en uitroeptekens intuïtief plaatsen. (12 minuten)

Fase 3: na het lezen

Dit is de meest intensieve fase, waarin leerlingen aangezet worden om hun eigen primaire reacties te vergelijken met die van anderen, betekenis te geven aan het verhaal en mogelijke betekenissen gezamenlijk af te wegen. Alles om ervaringen van multi-interpretabiliteit van literaire teksten en overtuigingskracht van interpretaties mogelijk te maken.

- 6) Geef leerlingen na het voorlezen één minuut om voor zichzelf de lege plekken in te vullen in de volgende zin: Dit is een ... verhaal over ... Benadruk dat het hier om een eerste reactie gaat, en dat geen enkele invulling fout kan zijn, zolang die inderdaad hun eerste reactie op dit verhaal beschrijft.
- 7) Laat leerlingen in dezelfde groep als bij stap 2 hun uitroep-tekens en vraagtekens vergelijken, aan de hand van de vragen: begrijp je waarom je klasgenoten hun vraagtekens en uitroep-tekens bij bepaalde stukjes hebben geplaatst? Staan die van jou daar ook, of ergens anders? Wat zijn volgens jullie als je wilt begrijpen waar dit verhaal nu eigenlijk over gaat de belangrijkste vraagtekens en uitroeptekens? (15 minuten minimaal; langer mag ook als de discussies diepgaand zijn en intensief verlopen)
- 8) Geef leerlingen drie minuten om voor zichzelf te bedenken of zij de zin die ze bij stap 6 opschreven nu willen aanpassen of dat ze zich door stap 7 juist gesterkt voelen in hun oorspronkelijke formulering.
- 9) Laat leerlingen binnen het drietal hun uiteindelijke zin aan elkaar voorlezen en aan elkaar uitleggen hoe ze op deze zin zijn gekomen. Het drietal bepaalt: een van deze zinnen past echt het best bij dit verhaal, of twee zinnen passen het best, of: alle drie passen echt goed. (5 minuten)
- 10) Klassikaal worden de zinnen geïnventariseerd, op het bord of via een digitaal middel als Padlet.

Fase 4: afsluiting

In de laatste fase is het de bedoeling het leren expliciet te maken. Door leerlingen via specifieke vragen hun gedachten uit fase 3 te laten vergelijken met die uit fase 1, kun je als docent reflectie op multi-interpretabiliteit en op het mogelijk cultuur- en tijdperkoverstijgende aspect van literatuur stimuleren (en expliciet maken).

- 11) Afsluitend onderwijsleergesprek. Bijvoorbeeld door in elk geval de onderstaande vijf specifieke vragen te bespreken. Laat leerlingen de antwoorden formuleren, waarbij er geen definitief antwoord hoeft te komen: leerlingen mogen het oneens zijn. Geef zelf geen oordeel, maar doe wel pogingen om samen te vatten en door te vragen, bijvoorbeeld: 'Wat mij opvalt is dat veel van jullie X benoemen / het helemaal niet hebben over Y – hoe komt dat?'

Voorbeelden van vragen die u kunt stellen tijdens de bespreking omdat ze reflectie kunnen bevorderen (aangezien ze teruggrijpen op eerdere gedachten/vermoedens/reacties/overtuigingen):

- 1) Speelt in dit verhaal liefde nu een rol of niet?
- 2) Is er een door jullie in stap 2 bedacht verhaalidee dat overeenkomt met *Een grap*? Wat zegt dat?
- 3) Vinden jullie *Een grap* een *goed* verhaal? Eventueel vermelden: de auteur wordt beschouwd als een van de beste verhalen-schrijvers ooit: snappen jullie dat op grond van dit verhaal, of valt dit verhaal dan tegen?
- 4) Is *Een grap* een ouderwets verhaal, in de zin van: typisch 1886, zoiets zou nu nooit meer gebeuren?
- 5) Welke zin over het verhaal krijgt de meeste steun uit de klas? En waarom eigenlijk?
- 6) Weet je nu iets wat je eerst nog niet wist? Over verhalen? Over literatuur? Over de liefde? Over mensen?

Een grap

Anton Tsjechov, 1886

N.B.: Mogelijke pauzeplekken bij het voorlezen zijn aangegeven door vetgedrukte, onderstreepte woorden.

Het is een heldere wintermiddag en het vriest dat het kraakt. Ik sta met Nádjenka hand in hand. Het haar bij haar slapen en het dons op haar bovenlip zijn met zilverachtige rijp bedekt. Wij staan op een hoge berg. Van onze voeten tot aan de begane grond strekt zich een steile ijsvlakte uit, waarin de zon zich bekijkt als in een spiegel. Naast ons staat een kleine slee, met helrood laken bekleed.

‘Laten we nu naar beneden gaan, Nadjézjda Petrówna!’ dring ik aan. ‘Eén keer maar! Ik verzeker je dat we er heelhuids afkomen.’

Maar Nádjenka is bang. Die grote uitgestrektheid, van haar kleine overschoenen af tot de voet van de ijsberg toe, schijnt haar een angstwekkende, onmetelijk diepe afgrond. Wanneer ik haar alleen maar voorstel in de slee te gaan zitten, besterft ze het al van angst, en haar adem stukt in haar keel als ze naar omlaag kijkt – wat zou er dan wel gebeuren als zij het zou wagen de afgrond in te vliegen! Ze zou het zeker niet overleven. Ze zou gek worden.

‘Toe nou!’ zeg ik. ‘Je hoeft heus niet bang te zijn. Begrijp je dan niet dat het kinderachtig is en laf!’

Eindelijk laat Nádjenka zich overhalen, maar ik zie aan haar gezicht dat ze toegeeft in weerwil van het levensgevaar dat ze eraan verbonden weet. Ik zet haar bleek en bevend in de slee, sla mijn arm om haar heen en – samen storen wij ons de afgrond in.

De slee vliegt er vandoor als een kogel. De uiteengereten lucht striemt ons in het gezicht, loeit en fluit ons in de oren, trekt aan ons, bijt ons in dolle woede zodat het pijn doet en wil ons van het hoofd van de schouders rukken. Door de druk van de wind is het niet mogelijk adem te halen. Het lijkt wel of de duivel zelf ons in zijn armen knelt en ons met gehuil meesleept naar de hel. De dingen om ons heen vloeien samen tot één lange, pijlsnel voortschietende streep...Nog één ogenblik – en het schijnt met ons gedaan!

‘Ik heb je lief, Nádjenka’, fluister ik.

De vaart van de slee wordt minder en minder, het geloei van de wind en het suizen van de ijzers is al niet meer zo erg, het is weer mogelijk adem te halen en ten slotte zijn wij beneden. Nádjenka is meer dood dan levend. Ze ziet spierwit en ademt nog maar nauwelijks....Ik help haar opstaan.

‘Voor geen geld ga ik nog eens’, zegt ze en kijkt mij met haar grote angstige ogen aan.

‘Voor geen geld van de wereld! Ik ben het bijna bestorven!’

Na een tijdje, als ze wat is bijgekomen, kijkt ze mij vragend aan: heb *ik* deze vijf woorden gesproken, of heeft zij zich alleen maar verbeeld ze te horen in het gesuis van de wind? Maar ik sta naast haar te roken en bekijk aandachtig mijn handschoen.

Ze steekt haar arm door de mijne en wij wandelen een hele tijd in de buurt van de berg rond. Het is duidelijk dat het raadsel haar geen rust laat. Zijn die woorden gezegd of niet? Ja of nee? Dat is een vraag die de eigenliefde raakt, de eer, het leven, het geluk – een hoogst belangrijke vraag, de belangrijkste vraag ter wereld.

Nádjenka kijkt mij verdrietig en vol ongeduld aan, met doordringende blik, geeft verkeerde antwoorden en leeft voortdurend in afwachting of ik ook iets zeggen zal. Wat speelt zich niet alles op dat lieve gezichtje af! Ik zie hoe ze vecht met zichzelf: ze moet iets zeggen, iets vragen, maar ze kan de juiste woorden niet vinden, ze voelt zich niet op haar gemak, ze is bang, de vreugde verwacht haar...

‘Weet je wát?’ zegt ze ten slotte, zonder mij aan te kijken.

‘Nu, wat dan?’ vraag ik.

‘Laten we nog een keer....naar beneden sleeën.’

We klimmen langs de trap de berg op. Weer zet ik de bleke bevende Nádjenka in de slee, weer vliegen we de vreeslijke afgrond in, weer loeit de wind en gonzen de ijzers, en als de slee haar grootste vaart heeft bereikt, zeg ik zachtjes:

‘Ik heb je lief, Nádjenka.’

Als de slee stilstaat, kijkt Nádjenka de berg langs die wij zojuist zijn afgestoven, daarna kijkt ze lange tijd mij aan, luistert oplettend naar mijn stem, die onverschillig klinkt en geen enkele emotie verraadt, en haar hele figuurtje, zelfs haar mof en haar bontmuts, drukken de grootste onzekerheid uit, terwijl op haar gezichtje te lezen staat:

‘Hoe zit het nu? Wie heeft die woorden nu gezegd? Hij? Of heb ik mij alleen maar verbeeld ze te horen?’

Dit niet-weten verontrust haar, maakt haar ongeduldig. Het arme kind geeft geen antwoord meer op mijn vragen, is verdrietig en staat op het punt te gaan schreien.

‘Zullen we maar naar huis gaan?’ vraag ik.

‘Ik-ke...Ik vind dat sleeën wel heerlijk’, zegt Nádjenka en krijgt een kleur.

Zij vindt dat sleeën wel heerlijk! Maar als zij dan ten slotte weer in de slee gaat zitten, ziet ze, net als vorige keren, spierwit, haalt ze nauwelijks adem en beeft ze van angst.

Wij gaan voor de derde keer naar beneden en ik zie dat ze mij strak aankijkt en met haar ogen mijn lippen volgt. Maar ik houd mijn zakdoek

voor mijn mond, hoest, en wanneer wij op de helft van de berg zijn, lukt het mij uit te brengen:

‘Ik heb je lief, Nádjenka.’

En het raadsel blijft een raadsel. Nádjenka zwijgt en denkt over iets na... Ik breng haar van de rutschbaan naar huis, ze doet haar best langzaam te lopen, houdt haar pas in, aldoor nog in afwachting of ik die woorden ook tegen haar zeggen zal. Ik zie hoe ze lijdt, hoe ze zich geweld moet aandoen om niet te zeggen:

‘Het kan toch niet dat de wind ze gezegd heeft! Ik wil niet dat de wind ze gezegd heeft!’

De volgende morgen krijg ik een briefje:

‘Als je vandaag naar de rutschbaan gaat, kom mij dan afhalen. N.’

Van de dag af ga ik geregeld met Nádjenka naar de rutschbaan, en wanneer we op de slee naar beneden vliegen, zeg ik iedere keer zachtjes dezelfde woorden:

‘Ik heb je lief, Nádjenka.’

Al gauw raakt Nádjenka aan dit zinnetje gewend, zoals men gewend raakt aan wijn of aan morfine. Zonder dat zinnetje kan ze al niet meer leven. Het naar beneden vliegen is weliswaar nog even vreeslijk als vroeger, maar de angst en het gevaar verlenen nu een heel bijzondere bekoring aan die woorden van liefde, die woorden die, net als vroeger, een raadsel voor haar zijn en haar hart kwellen. ‘Ze verkeert nog altijd in onzekerheid over deze twee: ik of de wind....Wie van beiden haar zijn liefde bekent, weet zij niet, maar dat is haar blijkbaar onverschillig: het komt er niet op aan uit welk vaatje men drinkt, als men zich maar bedwelmt.’*

Op zekere middag ging ik alleen naar de rutschbaan. Toen ik tussen de vele mensen dóór er heen liep, zag ik opeens Nádjenka naar de berg toe lopen en zoekend naar mij rondkijken. Daarna ging ze aarzelend langs de trap naar boven...

Vreeslijk om alleen te gaan, eenvoudig vreeslijk! Ze ziet zo wit als de sneeuw en heeft alsof ze op weg is naar haar terechtstelling. Maar vastberaden loopt ze door, zonder op of om te kijken. Ze heeft blijkbaar eindelijk besloten de proef op de som te nemen: zal ze die verwonderlijke, zoete woorden ook horen wanneer ik er niet bij ben? Ik zie hoe ze doodsbleek, met van angst stijf op elkaar geklemde lippen, in de slee gaat zitten, haar ogen dichtknijpt, voor altijd afscheid neemt van de aarde, zich afzet en ... sj-sj-sj-sj!....suizen de ijzers.

Ik weet niet of Nádjenka de woorden hoort. Ik zie alleen dat ze uit de slee opstaat, uitgeput, krachteloos. En het is aan haar gezicht te zien dat ze zelf niet weet of ze iets gehoord heeft of niet. De angst onder het naar

beneden vliegen heeft het haar onmogelijk gemaakt te luisteren, geluiden te onderscheiden, te verstaan....

De lentemaand maart breekt aan....De zon wint aan kracht. Onze ijsberg wordt donkerder van kleur, verliest zijn glans en dooit ten slotte weg. Wij sleeën niet meer. De arme Nádjenka kan nu nergens die woorden meer vernemen en er is niemand meer om ze uit te spreken, want de wind is niet te horen en ik sta op het punt naar Petersburg te vertrekken – voor lang, waarschijnlijk voor altijd.

Een dag of twee vóór mijn vertrek zit ik in de schemering in mijn tuintje, dat van de binnenplaats van het huis waar Nádjenka woont gescheiden is door een hoge schutting met spijkers. Het is nog vrij koud, hier en daar ligt nog sneeuw, de bomen zien er nog dood uit, maar het ruikt al naar het voorjaar en de roeken krassen luid terwijl zij hun nest opzoeken voor de nacht. Ik loop naar de schutting en kijk een tijd lang door een spleet. Ik zie Nádjenka naar buiten komen en met bedroefde, verlangende ogen naar de lucht kijken....De voorjaarswind waait haar recht in het bleke, mistroostige gezichtje...Hij herinnert haar aan de wind die ons daarginds tegenloei, op de berg, toen zij die vijf woorden hoorde, en haar gezichtje wordt steeds verdrietiger, over haar wangen rollen tranen. Het arme kind strekt haar beide armen uit, alsof ze de wind smeekt haar nog een keer die woorden over te brengen. En als dan de wind aanwaait, zeg ik zachtjes:

‘Ik heb je lief, Nádjenka.’

Maar lieve hemel, wat is er met Nádjenka aan de hand?! Ze slaakt een kreet, ze straalt over haar hele gezicht, ze strekt haar armen uit naar de wind, blij en gelukkig en zo mooi...

En ik ga pakken voor de reis.

Dat is alles al lang geleden. Nádjenka is nu al getrouwd, met de secretaris van de adellijke voogdijraad. Ze is misschien aan hem uitgehuwelijkt of heeft hem zelf tot man genomen – dat doet er niet toe – en ze heeft al drie kinderen. Maar dat wij eens samen hebben gesleed, dat de wind haar eens de woorden ‘ik heb je lief, Nádjenka’ heeft aangedragen, dat is ze nog niet vergeten. Voor haar is dat ook nu nog de gelukkigste, ontroerendste en mooiste herinnering uit haar leven...

En nu ik ouder geworden ben, kan ik maar niet begrijpen waarom ik die woorden gesproken heb, waarom ik die grap heb uitgehaald...

*Russische zegswijze